

میرزا محمد علی خوشنویس اصفهانی و فرزندان فاضل هنرمندش

منوچهر قدسی

و جامعیت در فضائل طبیعی و مکتوب از نوادر روزگار خویش
بشمار میرفت .

میرزا محمد علی بن محمد ، خوشنویس هنرمند دوره
ناصرالدین شاه و در خوشنویسی خطوط نسخ و ثلث و رقاع
از اقران شرف المعالی میرسید محمد بقای اصفهانی^۱ و میرزا
آقا جان پرتو^۲ و آقا غلامعلی اصفهانی^۳ بوده است .

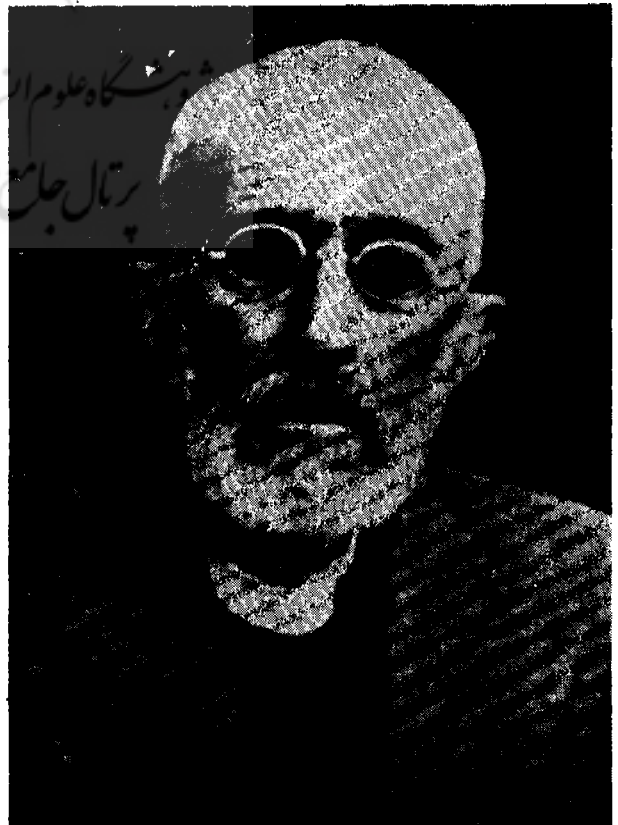
استاد علامه جلال الدین همایی در تعلیق دیوان طرب بن
همای شیرازی^۴، درباره این استاد هنرمند چنین می نویسد :
« آقا میرزا محمد علی که کاتب قرآن معروف به سراج الملکی

میرزا محمد علی خوشنویس اصفهانی و فرزندان و فرزند
زادگان فاضل و هنرمند وی از دوره ناصرالدین شاه قاجار
تا کنون در اصفهان مصدر خدمات مهم علمی ، فرهنگی و هنری
بوده اند .

سرسلسله آن دودمان میرزا محمد علی خوشنویس
و واسطه العقد ایشان اکبر اولاد او مرحوم میرزا عبدالحسین
خوشنویس متخلص به « قدسی » است که در فضل و ادب و بلاغت
و سخندانی و خوشنویسی خطوط نسخ و ثلث و رقاع و نیز بلحاظ
تأسیس مدرسه قدسیه اصفهان در حدود هفتاد سال پیش از این

مرحوم میرزا عبدالحسین قدسی (اشعار پیرامون عکس ، رثاء و ماده
تاریخ وفات قدسی است) « رفته قدسی بسوی دار دگر ۱۳۶۶ » شعر از
مرحوم کمال الدین مجلسی « عاکف » است و خط رقاع اثر میرزا
ابوالقاسم خوشنویس برادر آقا میرزا عبدالحسین است .

مرحوم آقا میرزا حسن قدسی .

صحیح‌ترین قرآنها چاپ شده ایرانست جزو شاگردان درجه اول آقا زین‌العابدین اشرف‌الکتاب اصفهانی^۵ بوده است. ولادت آقا میرزا محمد علی در سال ۱۲۵۵ هجری قمری باصفهان و وفاتش بسال ۱۳۱۳ (سال قتل ناصرالدین شاه) به کربلای معلی اتفاق افتاده، مدفنش در وادی‌السلام نجف اشرف است.

از خط آن مرحوم قرآن‌ها، کتب و ادعیه بسیار بیادگار مانده و این کثرت آثار بدان سبب است که وی در تمامت عمر جز بخط و خوشنویسی بهیچ کار دیگر نپرداخته، ضمناً از هنرمندان معدود است که دو هنر خوشنویسی و تندنویسی را باهم جمع داشته، چنانکه بتواند از افراد صحیح‌القول مقبول‌القول نقل آمده است که وی کتابت قرآنی را صبح روز اول ماه مبارک رمضان، بدان خامه دل‌انگیز و خط عالی آغاز می‌کرده و در پایان سی روز، آنرا تمام مینموده، بدین حساب روزی یک جزو از قرآن کریم را مینگاشته است و این توفیق را در گرم‌سیری قلم و گرم‌نویسی از دولت قرآن و عشق به هنر درمیافته که بحکایت پیران خانواده بعد از طهارت و وضو روی بجانب قبله می‌نشسته، غرقه کار و هنر خویش میشده است، از مهمترین آثار خطی او:

۱- قرآن سراج‌الملکی بخط نسخ و رقاع «چاپ سنگی، بقطع نیم‌ورقی» را باید نام برد. این قرآن که بنام میرزا حسینعلیخان سراج‌الملک منشی حضور ظل‌السلطان حاکم اصفهان نوشته شده، یکی از کاملترین و صحیحترین قرآن‌هایی است که بتصدیق اهل فن در ایران چاپ و منتشر گردیده است و چون مورخ بتاریخ عشر اول ازماه جمادی‌الاولی، سنه ۱۳۱۰ هجری قمری است، بنابراین از کارهای آخر عمر خوشنویس استاد بشمار میرود. ترجمه قرآن مورد بحث بخط نستعلیق شیرین مرحوم میرزا فتح‌الله خان جلالی فرزند استاد میرزا عبدالرحیم افسر^۶ است. در اینجایی مناسب نیست که سطرهای چند از آخرین صفحه قرآن سراج‌الملکی را که در حکم معرفی نامه نسخه است، برای آگاهی علاقمندان این قبیل مباحث نقل کنیم:

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله رب العالمين که در قرون سلطنت صاحبقران بی‌قرین . . . ابوالمظفر ناصرالدین . . . انطباق اوراق قرآن مبین و اتباع احکام حضرت ختمی مرتبت سیدالانبياء والمرسلین شاهنشاه سریر اصطفا محمد مصطفی ص سیما ابن عمه و خلیفه سیدالاولیاء و اشرف الوصیین کلام الله الناطق مسولانا امیر المؤمنین علی بن ابیطالب و ابنائهم . . . در تمام ممالک معظمه روی زمین مشتهر و شایع است

طالعی کر مطلع بیچون دمدم

نور حسنی دمدم افرون دمدم

مطلق است امر حق و درقید نیست

کار یزدان کار عمرو و زید نیست

. . . از جمله سرکار جلالت آثار مقرب‌الخاقان معتمدالسلطان آقا میرزا حسینعلیخان منشی حضور حضرت والا . . . سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان . . . نظر بگوهر پاک و طبع دراک . . . مرضاة لوجه‌الله و طلباً لمرضاته، توفیق این سعادت یافته، این نسخه مبارکه را در دارالسلطنه اصفهان باحسن خطوط چاپ‌نویسان زمان نویسانده، بتصحیح کامل و تنقیح شامل رسانده، از ترجمه کلمات مبارکات و خواص سور و کشف‌الایات و سجاوندی دقیقه‌ای متروک نداشته با دقتی تمام صورت اتمام دادند و این نسخه شریفه را بسبب شرف نسبت با جناب . . . آقا میرزا سیدمحمد صدرالحکما بدارالخلافه باهره فرستادند تا بیزید مهارت استادان صناعت طباعت صورت انطباع یابد. لهذا این نسخه شریفه را بطرزی خوب و اسلوبی مرغوب بمراقبت تمام نواب والا، قدوة‌الاطبا شیخ علیمیرزا . . . سعی و اهتمام عالیجاه صناعت دستگاه آقا میرزا حبیب‌الله در دارالانطباع جراید مبارکه دولتی صورت طبع و سمت اتمام یافت. مصحح نسخه و کاتب اصل مع کشف‌الایات و تجوید شجری محمد علی بن محمد و کاتب ترجمه جناب آقا میرزا فتح‌الله، و قد وقع الفراغ من کتابه هذه النسخة الشریفة المیمونة المبارکه فی سنة العاشرة وثلثمائة بعدالالف من هجرة النبویه.

۲- قرآن محفوظ در گنجینه قرآن امام همام علی بن موسی‌الرضا علیه‌الآف التحیة والثناء. این قرآن در سال ۱۳۱۰ ه. ق. برای میرزا محمود وزیر نوشته شده و خصوصیات آن در صفحه ۳۶۰ کتاب مستطاب گنجینه قرآن^۷، بخامه دوست

۱- بقای اصفهانی، از شعرا و خوشنویسان نسخ و ثلث، شاگرد آقا غلامعلی و اشرف‌الکتاب بوده، وفاتش در ۱۲۵۷ ه. ق اتفاق افتاده است.

۲- میرزا علیرضا مشهور به آقا جان و متخلص به پرتو از اهالی لنجان اصفهان، شاعری خوش‌طبع و نسخ‌نویسی استاد بوده است (متوفی ۱۳۰۶ ه. ق.)

۳- آقا غلامعلی فرزند آقا محمد رحیم اصفهانی. ولادت: ۱۲۰۵ وفات: ۱۲۶۹ از اجله نسخ‌نویسان قرن سیزدهم هجری.

۴- حاشیه صفحه ۸ دیوان طرب، چاپ تهران، ۱۳۴۲ شمسی.

۵- زین‌العابدین بن محمد تقی که بفرمان ناصرالدین شاه ملقب به اشرف‌الکتاب بود بقول صاحب‌المآثر والاثار در قلم نسخ اظهار کرامت میفرمود وی در ۱۱۰ سالگی بتاریخ ۱۳۰۰ قمری در اصفهان وفات نمود.

۶- نگارنده این سطور خاندان افسر را بتفصیل در شماره صدم همین مجله هنر و مردم معرفی کرده است.

۷- راهنمای گنجینه قرآن - از انتشارات کتابخانه آستان قدس - ۱۳۴۷.

دانشمند گرامی احمد گلچین معانی بدینقرار است :
 قرآن شماره (۱۵۱۱) بخط نسخ خوش ، کاتب محمد
 علی اصفهانی که در سال ۱۳۱۰ هجری قمری برای میرزا محمود
 وزیر نوشته است . دو صفحه اول دعای قبل از تلاوت بخط
 رقاع و قلم زر تحریردار در میان ترنج و اطراف مزین بگل
 و برگ و طرح اسلیمی . دو صفحه دوم سوره فاتحه و آغاز
 بقره تماماً مذهب و مرصع ، سرسوره ها مذهب و مرصع و اسامی
 سور بخط رقاع با قلم زر تحریردار ، نشانها ترنج زرین ، دو
 صفحه آخر دعای بعد از تلاوت بخط رقاع و قلم زر تحریردار
 در میان ترنج و اطراف مزین به گل و برگ طرح اسلیمی ،
 کاغذ حنائی فرنگی و آهار مهره با کمند و جدول بتحریر و زر ،
 جلد روغنی دورو ، بیرون گل و برگ پرکار و ظریف و درون
 یک شاخه گل با پروانه ، تمام بهزر و زمینه گلی ، هر صفحه ۱۹
 سطر اندازه جدول ۸۵×۱۶ سانتیمتر . ۲۳۴ ورق . وقعی
 مرحوم میرزا رضا خان نائینی در مرداد ۱۳۱۱ .

۳- قرآن محفوظ در موزه شهید آریامهر که اینجانب
 شخصاً آنرا زیارت کرده ام ، رقم کاتب در آن بوضوح آشکار
 است و اگر هم امضاء کاتب را نمیداشت من بنده بسبب شیوه خط
 میتوانستم یقین حاصل کنم که دست آشنای جَد اعلام آنرا
 نگاشته است .

آقا میرزا محمد علی با آن خصائصی که در تند نویسی
 و کثرت کار داشت صاحب آثار فراوان و بسیار دیگر است که
 پرهیز از تطویل کلام را بهمان چند مورد که باز نمودیم بسنده
 میکنیم . از آن مرحوم چهار پسر و دو دختر در جهان بیادگار
 ماند ، فرزندان وی اعم از ذکور و اناث همه اهل دانش و هنر
 بودند و بخوی و و خصلت دانشجویی و هنر دوستی و عفاف و پاکدامنی
 چنان پدری بیار آمده . پسران وی بترتیب سال ولادت
 عبارتند از : میرزا عبدالحسین خوشنویس متخصص بهقدسی ،
 میرزا حسن قدسی ، میرزا ابوالقاسم خوشنویس و میرزا مهدی
 خوشنویس رحمة الله عليهم اجمعین که ذیلاً باختصار از احوال
 و روزگارشان سخن خواهیم گفت .

میرزا عبدالصنین قدسی : روز چهارم رمضان المبارک
 سال ۱۲۸۷ هـ . ق . ولادت یافته و «در شب یکشنبه پنجم از صفر»^۸
 بسال ۱۳۶۶ هـ . ق . مطابق هشتم دی ماه ۱۳۲۵ شمسی ، در هفتاد
 و نه سالگی بعالم بقا پیوسته است . ولادت و وفات وی هر دو
 در اصفهان بوده است .

استاد بزرگوار جلال الدین همایی «سنا» که خود از
 تربیت یافتگان مدرسه وی (مدرسه قدسیه) بوده در رثاء و ماده
 تاریخ وفاتش چنین سروده است :

اوستاد خوشنویسان میرزا عبدالحسین
 قدسی قدسی نهاد نیک خوی پاک رای

قدوه فرهنگیان استاد دانش پروران
 اهل دل را پیشوا ، اهل ادب را رهنمای
 داعی حق را بنفس مطمئن لبیک گفت
 رخت سوی باغ جنت برد از این محنت سرای
 او بوصل دوست از تن رسته شادان خنددند
 دوستان در فرقت او گشته گریان هایهای
 یادگار از خط قدسی چون بسنگ لوح داشت
 سال فوت او همایی خواست از روح همای
 مرغ طوبی سر زبام عرش بیرون کرد و گفت :
 طایر قدسی پیام عرش علوی کرده جای
 (۱۳۶۶)

و مرحوم میرزا حبیب الله نیّر صاحب کتاب «معادن» که
 خواهرزاده آن مرحوم و از فضلا و خوشنویسان معاصر اصفهان
 بود در پایان یک قطعه عالی بنظم عربی چنین گفته است :

یا نیّر اکتبه للتاریخ من سنة
 للفتوت من خالك المفضال والنفس
 لما فقدت (ادیباً) قل لرحلته
 عبدالحسین اتی فی جنّه القدس
 (۱۳۶۶ هـ . ق .)

مرحوم قدسی رموز خط نسخ و ثلث و رقاع را بدو شیوه
 تعلیم عملی و نظری در محضر پدر بیاموخت و آنگاه بدلال
 والد خویش از روی خط استاد میرزا احمد نیریزی خوشنویس
 نامدار اواخر روزگار صفویه مشق کرد تا بدرجه استادی رسید
 و خطش شیوه خاص گرفت و از «آن» و پیختگی و ملاحظت
 ویژه ای برخوردار شد ، چنانکه آثار وی در دو نوع : نسخ
 و رقاع خفی و ثلث جلی نمودار و یادنباله کار اساتید بزرگوار
 قدیم است ، او علی التحقیق خاتم نسخ نویسان بشیوه میرزای
 نیریزی و اشرف الکتاب است . نمونه هایی چند از خطش که در
 این صفحات بنظر اهل فن میرسد دلیل آشکار است که بعد از او
 اگر نگوییم در ایران ، در اصفهان ، هیچیک از معارف خطه
 خط ، خط نسخ را بنیایه و مایه وی نرسانده و ننوشته است .

بررسی آنچه باز نمودیم از هنر نماییهی آن مرحوم در
 اوان جوانی یکی این بوده است که سوره اخلاص را : بسم الله
 الرحمن الرحیم ، قل هو الله احد ، الله الصمد ، لم یلد و لم
 یولد و لم یکن له کفو احد ، بر روی یک دانه برنج مینگاشته

۸- از همین عبارت : در شب یکشنبه پنجم از صفر به حساب جمل
 سال ۱۳۶۶ هجری قمری استخراج میشود که سال وفات مرحوم
 قدسی است .

۹- در این مورد کار مرحوم میرزا اسمعیل توحید فرزند هنرمند
 وصال شیرازی عجیبتر از مرحوم قدسی بوده که او سوره اخلاص را
 بعلاوه این عبارت : کتبه توحید بن وصال ، بر روی یک دانۀ برنج
 مینوشته است . رجوع کنید به گلشن وصال تألیف روحانی وصال .

مرحوم میرسید علی بدیع‌زاده اصفهانی (هور) که در ساختن و پرداختن ماده تاریخ‌های مفصل (قصایدی که هر مصراع آن ماده تاریخ است) ثانی ناطق اصفهانی صاحب قصیده «معجزیه» بود، در تاریخ وفاتش قطعه‌ای شیوا سرود که دو مصراع مقطع آن دو ماده تاریخ است یکی شمسی و دیگری قمری :

«هور» از طبع روانش چو نمود استمداد
گفت تاریخ وفاتش دو پیام از دم قدس
شاهد قدس روان حسن قدسی شد
شد روانه حسن قدسی در عالم قدس
۱۳۲۷ شمسی ۱۳۶۷ قمری

استاد همایی در مقدمه دیوان طرب مرحوم میرزا حسن قدسی را چنین معرفی فرموده است :
«یکی از برادران مرحوم قدسی ، آقا میرزا حسن قدسی است که در همان مدرسه قدسیه سمت معلمی عربی و خط‌نسخ این حقیر را داشت و از افاضل عهد خویش بشمار میرفت .
مرحوم میرزا حسن قدسی در خوشنویسی شاگردی پدر خویش کرده بود و خط‌نسخ را بشیرینی و شیوایی هر چه تمامتر مینوشت و شاهد صدق ما نمونه خط اوست که در این صفحات از نظر خوانندگان گرامی میگردد . وی در علوم قدیمه نیز رنج بسیار کشیده و سرمایه فراوان اندوخته بود ، مخصوصاً استادی و تبحر او در ادبیات عرب بنیایه و مایه‌ای بود که هیچیک از افراد خاندان بدان درجه نرسیدند . نخستین استاد مرحوم میرزا حسن قدسی در مقدمات علمی و ادبی مرحوم شیخ محمد باقر همدانی متخلص به واثق (متوفی ۱۳۳۶ هـ - ق) بود و بعد از فراغ از مقدمات مدارج بالاتر و عالی‌را در مدرسه نیم‌آورد بمحضر کثیر البرکات دو رکن فقه و اصول اصفهان ، مرحوم آقا سید محمد باقر درجه‌ای و مرحوم آخوند ملا عبدالکریم گری^{۱۵} در سلك طلاب فاضل تحصیل کرد . وی بعد از سالیان دراز که در ریاضت دانش‌اندوزی و طلبگی و هنر خوشنویسی گذرانده بود ، در آغاز کار مدرسه قدسیه بخدمت فرهنگ و معاونت برادر ارشدش وارد شد و تا پایان عمر با عشق جوانان و تجریت پیران بدان خدمت ادامه داد ، کار فرهنگی آن مرحوم درست و بی‌کم و زیاد چهل سال زمان گرفت . عشق راستین بزرگش در تمام طول زندگی معلمی بود و با اینکه در ادب پارسی و تازی از منتهیان بشمار میرفت ، از تعلیم و تربیت مبتدیان در پائین‌ترین صفوف و کلاسها تن نمیزد زیرا که برای او نفس خدمت مهم و محترم بود نه عناوین و درجات قراردادی و اداری .

صفحه‌ای از قرآن سراج‌الملکی ، خط مرحوم آقا میرزا محمد علی خوشنویس اصفهانی .

خط نسخ مرحوم آقا میرزا عبدالحسین قدسی رحمه الله . این قطعه را
 مرحوم قدسی در سال ۱۳۰۹ هـ ق. بتقلید از خط آقا زین العابدین
 اشرف الکتاب نگاشته تذهیب آن نیز کاملا باتذهیب قطعه خط اشرف
 همانند است .

مرحوم قدسی نه تنها در خوشنویسی استاد نامدار زمانه خویش بود که همچنانکه معروض افتاد در مراتب فضل و دانش و سنجندانی و خدمت بتعلیم و تربیت فرزندان وطن مقامی والا و رتبتی ارجمند داشت، او با تأسیس یکی از آبرومندترین کانونهای فرهنگی چهل سال به جوانان اصفهان فضل و فضیلت آموخت و آن خدمت با اخلاص را در اداره دبیرستان و درس گفتن بر سر کلاس تا یک هفته بی پایان عمر پر برکت خویش که دیگر به ذات الریه از نفس افتاد، ادامه داد. استاد همایی در حاشیه دیوان طرب درباره این عنصر شریف خدمتگزار چنین مرقوم داشته است^{۱۰}: «آقا میرزا عبدالحسین فرزند میرزا محمد علی خوشنویس معروف اصفهانی از مشاهیر فضلا و خوشنویسان نسخ و ثلث بود، در شعر هم قدسی تخلص میکرد. مدرسه قدسیه اصفهان را در سوم ماه ربیع الاول ۱۳۲۶ قمری موافق ۱۶ فروردین ۱۲۸۷ شمسی تأسیس کرد و راقم سطور هم افتخار شاگردی آن مدرسه را دارد. قرآن معروف به چاپ صمصامی که مشتمل بر صنعت عجیب اتحاد حرف اول قرینه های سطور است، از یادگارهای خط نسخ و ثلث اوست».

شرح حال مرحوم قدسی علاوه بر اینکه در مقدمه دیوان طرب و دیگر مؤلفات استاد همایی در تاریخ اصفهان و غیره آمده است در مأخذ دیگری همچون کتاب اطلس خط^{۱۱}، رساله بنیانگذاران فرهنگ جدید^{۱۲} در اصفهان و تذکره شعری معاصر اصفهان^{۱۳} و تذکره القبور^{۱۴} نگاشته شده و از مجموعه آن اطلاعات راجع به زندگی تحصیلی و علمی آن مرحوم چنین مستفاد میشود که: «از او آن کودکی شروع بتحصیل نمود، علوم متداوله زمان خویش را در خدمت اساتید وقت بیاموخت مخصوصاً از خدمت فقیه عالم متبحر مرحوم آقا سید محمد باقر درجهای طاب ثراه (متوفی ۱۳۴۲ قمری) و علامه حکیم متاله آخوند ملا محمد کاشانی (متوفی ۱۳۳۰ قمری) بهره ها اندوخت تا خود از جمله فضلا و دانشمندان عصر محسوب گردید».

این نکته نیز در ترجمه احوال و روزگار آن مرحوم گفتنی است که بهنگام تأسیس دبیرستان قدسیه، بلحاظ آنکه خود معلمی کامل عیار باشد، روی بآموختن علوم و معارف جدید آورد و با آنکه حدود چهل سال از سنش میگذشت تلمیذ با ارادت شد و بی فروتنی هر چه تمامتر در خدمت استاد زانوی ادب بر زمین زد و مخصوصاً یک دوره کامل ریاضیات و هندسه و جغرافیا و طبیعیات را بآن اندازه که در متوسطه قدیم میخواندند فرا گرفت و بحدی مواد درسی مذکور را خوب تحصیل کرد که خود سالیان دراز در کلاسها متصدی و متعهد تدریس آن علوم گردید. مرحوم قدسی در دوران زندگی سراسر خدمت و تلاش خود چند کتاب نیز تألیف کرد که از همه مهمتر کتاب حساب برای دانش آموزان دوره ابتدائی و کتاب تحفه الفاطمیه در

مناقب حضرت فاطمه زهرا سلام الله علیها را باید نام برد. تحفه الفاطمیه، در حدود پنجاه سال پیش در اصفهان بچاپ سنگی طبع و منتشر شده. در شان نزول و بیان علت تألیف این کتاب مرحوم قدسی گفته بود: سالیان دراز بود که بوفای نذری دهه فاطمیه را در محل مدرسه مجلسی تشکیل میدادم و از عده ای خطبا برای وعظ و ذکر مصیبت دعوت مینمودم، اما از مجموعه بیانات آنان آنچه مستفاد میشد تحت عنوان نام و فضائل دخت ارجمند پیامبر گرامی اسلام، موجودی پهلوی شکسته و ضعیف بود که فدکش را غصب کرده بودند و من از اینگونه منقبت گویی رنج میبردم بناچار در صدد تألیف رساله ای بر آمدم که مطالب آن با استناد به مأخذ صحیح از زندگی راستین و واقعی بانوی ارجمندی که در دامان پرورش رسول الله (ص) تربیت شده و شایستگی همسری علی بن ابیطالب (ع) را یافته بود پرده برگیرد و تحفه الفاطمیه از این رهگذر پدید آمد. مرحوم قدسی در ادب و شعر فارسی اطلاعات وسیع و ذوق سرشار داشت، به نظامی عشق میورزید و گاهی خود بتفتن شعر میگفت و «قدسی» ابتدا تخلص او بود که بعداً در گرفتن شناسنامه همان را برای نام خانوادگی خویش انتخاب کرد. در بدیهه گویی و زود شعری تبصری بسزا داشت، آقای رضا بهشتی متخلص به «دریا» شاعر فاضل معاصر اصفهان نقل میکرد که: «من در حجره مرحوم حاج میرزا آقا امامی نقاش نامدار قرن اخیر اصفهان، زیر دست آن استاد کار می کردم، امامی پس از مدتی تلاش و کار مداوم شاهکاری بوجود آورد که موضوع آن میدان چوگان بازی اصفهان بود، روزی از مرحوم قدسی به محل کارش دعوت کرد، بدین منظور که تابلو را به بیند و فی المجلس چند شعر مناسب از دیوان یکی از بزرگان سخن انتخاب نماید و بخط ثلث بر حاشیه تابلو بنویسد، قدسی اجابت دعوت دوست هنرمند را سر وقت حاضر شد و بلافاصله جستجو را در دیوانهای موجود آغاز کرد اما هر چه بیشتر جست، قطعه ای مناسب نیافت، ناگهان خود قلم بر گرفت و بی تأمل این چند بیت را انشاء کرد:

بین همت و بنگر ای هوشیار
به میدان پهناور روزگار

۱۰ - صفحه ۸.

۱۱ - تألیف هنرمند فاضل آقای حبیب الله فضائی.

۱۲ - رساله ای ضمیمه سالنامه دبیرستان سعدی اصفهان (۱۳۲۹

شمسی).

۱۳ - تألیف آقای سید مصلح الدین مهدوی چاپ تأیید (۱۳۳۴

شمسی) ص ۳۷۵.

۱۴ - تألیف آخوندگری با حواشی و تعلیقات مهدوی، ص ۴۰۹.

از مرحوم قدسی در الاصفهان جناب و سالنامه معارف اصفهان هم یاد شده است.

۱۵ - متوفی ۱۳۳۹ ه - ق مطابق ۱۳۰۰ شمسی.

که افتاده گوی سعادت در آن
چو خورشید رخسند در آسمان
هزیران جنگی چابک سوار
بدنبال آن گو، روان سایه‌وار
که ناگه سواری در آن‌های وهوی
به چوگان همت زد و برد گوی

مرحوم قدسی از اشعار خود این چند بیت را از یک غزل بتکرار میخواند:

هردام نهادم نشد او رام بجز اشک
قربان دل نازک دردانه پسندش
آزوده شود پیکر زیبای لطیفش
گر پیرهن از گل بکنی یا زپرندهش
با آنکه پری زاده نهانست ز انظار
ترسم رسد از چشم بد خلق گزندش
گشته است اسیر سر زلفش همه عالم
«قدسی» عجبی نیست گرفتار افتاده بیندش

از دیگر آثار منظوم آن مرحوم مثنوی مفصل و پرطنز «ساحل زاینده‌رود» است که با این بیت آغاز میشود:

هوای ساحل زاینده رود اصفاهان
هماره چون دم عیسی بمرده بخشد جان

مرحوم قدسی با آنکه بعد از تأسیس مدرسه قدسیه (۱۲۸۷ شمسی) کمتر به خط و خوشنویسی میپرداخت و بیشتر سرگرم امور تعلیمی و پرورشی بود از هنر مورد علاقه خود فارغ‌نشد و بدان خط دل‌انگیز آثار بس ارجمند بیادگار نهاد از نمونه آثارش در تلک جلی (بشیوه ایرانی) سنگ لوح مرحوم آقا میرزا عباس پاقلعه‌ای مرشد درویشان سلسله جلیله نعمه‌اللهی (که مزار کثیر الانوارش در تکیه سیده‌العراقین در تخت فولاد اصفهان واقع است) و سنگ لوح شاعر عارف نامدار قرن سیزدهم هجری همای شیرازی (واقع در امامزاده احمد اصفهان) که این هر دو را بساطت دوستی و عشق و ارادت نوشته و نیز قسمتی از کتیبه داخلی زیر گنبد ربنیبه اصفهان از: یهدی‌الله‌لنوره من یشاء الی آخره را باید نام برد.

و اما از نگاشته‌ها و نوشته‌های آن مرحوم بخط نسخ و رقاع آنچه در دسترس نگارنده قرار دارد عبارتست از:

۱ - زادلمعاد مرحوم مجلسی چاپ‌سنگی بقطع نیم‌ورقی (تهران - ۱۳۱۲ ه. ق) این زادلمعاد نسبت به نسخه اصل مرحوم مجلسی دارای مزایایی است (از جمله شرح مفصل

صاحب‌کتاب بقلم مرحوم قدسی) که در آغاز و انجام و هاشم بعض از صفحات کتاب ذکر آن بتفصیل رفته است.

۲ - شصت پاره خطی، بخط اعلائی نسخ که بنفقه مرحوم حاج محمد صادق صراف اصفهانی بانجام رسیده و از کارهای نمایشی مرحوم قدسی است.

۳ - قرآن صمصام‌الملکی و این همان قرآنست که استاد همایی در مقدمه دیوان طرب بمعرفی آن نوشته است: «مشمول بر صنعت عجیب اتحاد صرف اول قرینه‌های سطور است». فی‌المثل اگر در صفحه‌ای سطر اول با حرف «ع» شروع میشود، سطر آخر نیز با «ع» آغاز میگردد و اگر سطر دوم با «د» آغاز میشود، سطر یکی با آخر مانده با «د» شروع میگردد و تمام سطور در تمام قرآن بالتزام همین صنعت عجیب و بدیع نوشته شده.

قرآن مورد بحث که صفحه‌ای از آن بعنوان نمونه از نظر خوانندگان گرامی میگردد، یکبار بنفقه مرحوم صمصام‌الملک عراقی بطبع رسیده و حالی اگر هنردوست هنرپرور و الاهمنی از ناشران و نیکوکاران محترم تجدید طبع آن راغب گردد، این بنده علاوه بر نسخه کتابخانه خویش تمام امکانات خود را در اختیار او قرار خواهم داد که این نسخه عجیب بدیع بی‌نظیر که علاوه بر آنچه معروض افتاد مزایای بسیار دیگر نیز دارد بزیر تجدید طبع آراسته گردد. از مرحوم قدسی یک پسر، جمال‌الدین قدسی (متوفی ۱۵ بهمن ۱۳۵۳ شمسی) و یک دختر که اکنون در قید حیات است باقی ماند. مرحوم جمال‌الدین قدسی وارث کمالات و خلفه‌الصدق پدر خویش بود و بعد از والد خود مدتها، تا آستانه بازنشستگی مدیریت مدرسه قدسیه را بعده داشت و متجاوز از چهل سال بفرهنگ مملکت خدمت کرد. نگارنده این سطور فرزند آن مرحوم است.

آقا میرزا حسن خوشنویس قدسی، دومین فرزند مرحوم آقا میرزا محمد علی خوشنویس اصفهانی است. ولادتش روز ۲۸ رجب ۱۲۹۳ ه. ق. و وفاتش بعد از ظهر جمعه ۲۷ ذی‌القعده ۱۳۶۷ ه. ق. موافق نهم مهرماه ۱۳۲۷ شمسی در اصفهان اتفاق افتاد.

و اما گرچه اشتغال بکارآموزش و پرورش (نظامت و معلمی دبستان و دبیرستان) تقریباً همه اوقات آن مرحوم را فرا گرفته بود با این وصف آنهمه از پرداختنش بکار هنر مانع نمی‌آمد و در خلال فراغت‌های کوتاه بود که چندین قرآن و کتاب را بدان خط و خامه دل‌انگیز تمام کرد. مرحوم قدسی دوم را سه فرزند بود، دو پسر و یک دختر. پسران وی آقایان جلال و محمود قدسی در امر تعلیم و تربیت از خدمتگزاران صدیق و صمیم کشورند.

مدفن مرحوم میرزا حسن قدسی در تکیه تویسرکانی در

تخت فولاد اصفهان واقست .

افتاد و در تکیه توپس کانی واقع در تخت فولاد اصفهان بخاک رفت . خاکش بیاران رحمت الهی سیراب باد . از وی دو دختر بیادگار ماند .

مرحوم میرزا مهدی کوچکترین اولاد میرزا محمد علی خوشنویس سال ۱۲۲۹ هـ - ق . در اصفهان قدم بهرصه هستی نهاد . او نیز به خوشنویسی خط نسخ نامبردار بود ، از علم تجوید آگاهی کامل داشت و بلحاظ ممارست در نوشتن قرآن های متعدد کم کم همه قرآن کریم و اگر بخواهیم سخنی مقرون با احتیاط گفته باشیم باید بگوییم دو ثلث کلام الله را از حفظ داشت چنانکه کمتر آیه ای بود که آغاز آنرا بخوانند و او تا پایان آیه را از بر نخواند . در معاشرت با او آدمی کیفیت کار اعجاب انگیز حافظان قدیم را که ذکرشان در کتابها رفته است ، باور میکرد . او در تمام عمر شغل آزاد را بر خدمات رسمی ترجیح داد و نمونه عالی استغنا و بلندطبعی و ایمان و اعتقاد محکم بمبانی مذهبی بود ، کار کتابت متون مذهبی را عبادت میدانست و در ضمن پرداختن به کسب و کار خویش از خوشنویسی غافل نمی نشست . نگاشتن خط نسخ را از محضر پدر و دیگر برادرانش تعلیم گرفته بود ، هر چه مینوشت نسخ بود و بدیگر انواع خطوط نمیبوداخت . چون دیرتر از سایر برادران زاده شده بود ، دیرتر از آنان از جهان رفت (زمستان سال ۱۳۴۸ شمسی) مدفن او نیز تکیه توپس کانی است .

چنانکه باختصار گذشت ، میرزا محمد علی خوشنویس اصفهانی و فرزندانش سالیان دراز در اصفهان پاسداران و نگهبانان هنر و مشعلداران ادب و فرهنگ و فضل و فضیلت بودند ، امید است اعقاب و اخلاف اولاد وی نیز ره چنان روند که رهروان رفتند و همواره این بیت را نصب العین خویش سازند :

بنمانند مردم از بد و نیک

وز بد و نیک داستان ماند

دیگر اولاد ذکور مرحوم میرزا محمد علی خوشنویس ، بترتیب سن ، همچنانکه در آغاز سخن بازنمودیم ، این دو تن بودند : مرحوم میرزا ابوالقاسم خوشنویس و مرحوم میرزا مهدی خوشنویس . اتفاقاً پایه هنر و مایه فضايل و معلومات برادران قدسی و تاریخ ولادت هر يك در ردیف تقدم و تأخر و درجه بندی قرار داشت ، چنانکه نخستین آنان به هنر و جامعیت در دانش و ادب از همه پیش بود و بر همه پیشی داشت و دومین فرزند مقام دوم را حائز بود و بر همین قیاس سومین و چهارمین ایشان .

بهر تقدیر ، ولادت مرحوم میرزا ابوالقاسم خوشنویس روز ۲۴ ماه صفر سال ۱۲۹۶ هـ . ق . در اصفهان بود . وی خط نسخ و رقاع را نیکو مینوشت و از محضر پدر و برادران خود تعلیم گرفته ، کسب فیض کرده بود . مقدمات فارسی و عربی را میدانست و در همان مدرسه قدسیه سمت معلمی داشت و تا پایان عمر مدرسه و کلاس و تدریس را رها نکرد و اغلب که جویای حالش میشدند میگفت : من المدرسه ، الی المدرسه و فی المدرسه .

مرحوم میرزا ابوالقاسم مردی بردبار و قانع و صبور و منبع الطبع و پرکار بود . یا درس میداد و یا کتابت میکرد و علی التحقیق بیش از دیگر برادرانش قرآن و قطعه و کتاب نوشت . تخصص وی در کتابت نسخ بقلم خفی بود و از ثلث نویسی و درشت نویسی او جز یکی ، دو مورد نگارنده این سطور بیاد ندارد که نخستین کتیبه درشت سر در شیستان مسجد حاج محمد جعفر آباده ای در انتهای بازار اصفهانست که عبارت کوتاه لاجول ولا قوه الا بالله العلی العظیم را بقلم جلی نگاشته و دیگر سنگ لوح برادرش مرحوم میرزا عبدالحسین است .

اما آثار خط نسخ وی (به دانگ ریز) فراوان و بسیار است .

وفات آن مرحوم روز سه شنبه ۲۴ جمادی الثانی سنه ۱۳۷۵ هـ - ق . مطابق ۱۷ بهمن ۱۳۳۴ شمسی در اصفهان اتفاق